

MİRACNAMELER’DE ARŞ-KURSI VE “YEDİ YILDIZ DENİZİ” ANLAYIŞLARININ FELSEFİ-MİTOLOJİK KAYNAKLARI*

Philosophical-Mythological Thoughts on Miracnames

Sevda SÜLEYMANOVA

Orta çağ İslamî edebiyatta deniz kavramı çok zaman tasavvufi anlam taşımaktadır. Eserlerinde miracnamelere yer veren düşünürler saliki Hakka ulaştıracak yolun sonu olarak “sonsuz derya”, “muhit”i anımsamışlar. Miracını gurup eden güneşe benzeten Ruzbihan Bakli Şirazi böyle söylüyor: “Rüyamda kendimi Doğu dağında gördüm, burada melekler vardı. Doğudan Batıya dek sonsuz okyanus uzanırdı. Başka hiç bir şey görünmüyordu... Ben okyanusa girdim ve üzdüm... Batı dağında melekler görünürdü. Batan Güneşin şafağında kızılığa boyanarak onlar bana seslenirdiler...”. (1,s.174). Sufi sembollerinde bu dipsiz, sonsuz, zamansız muhit Kudüs yolunun sonunda ruhun gark öldüğü ve zuhur ettiği Nefs-i Küll – Ruhlar alemini belirterek Tanrının tecellisi olan dünyanı vasıflandırmıştır. Bazen bu deniz Ruhlar denizi veya Kadın denizi adlandırılır (1,s.174-176,189). Belirtmeliyiz ki, miracnamelerde adeta Kudüs yolunda Hz. Muhammed’in önüne çok süslü bir kadının çıkması söz konusudur ve bu kadın Dünya diye isimlendirilmektedir. Bu duruma Kadınlı bağlı Hz. Muhammed’in hadisi açıklama getirmiş olur. Beyhaki’nin rivayetine göre, Hz.Peygamber “Allahu Taala, Adem’den çıkanı dünyaya misal getirdi”, - demiştir (2,s.231). Burada Nefs-i Küll’i bildiren Kadın - Dünyanın Akl-i küll’in tecellisi olması ideasını göre biliriz.

Türk edebiyatı şairlerinin (Abdülbaki Arif, Laleli-II ve s.) Miracnameler’inde Cibril ile beraber Beyti-Makdiz’e varan ve Arş u Kürsi’ye erişen Peygamber yer ile birinci kat gök arasında su – sonsuz ve dipsiz derya ve yedinci kat gökte içinde melekler bulunan denizi görüyor (2,s.269,278).¹ Aynı içerikli ve renkli tasvirler diğer şairlerin miracnamelerinde de rastlıyoruz. Nizami Gencevi “Yedi güzel” mesnevisinde Peygamberin deryanı (Muhit) damla-damla geçmesini ve “kemendi merdivene çevirerek” Ars’ın ayaklarından yukarı

¹ Mirac-namelerde Sidrenin kenarında inci içinde nurla dolu deniz ve Arsın altında ona perde olan odlu deniz tasvirleri de bulunur (2,s.283-285).

kalkmasını betimlemektedir (3,s.8). “İskender-name”de ise Peygamber göğün yedinci katındaki kapılara çattıkta hırkasını veriyor ve parlak saraya girmezden önce “yedi yıldız denizi”nde yıkıyor (4,s.42). Burada “yedi yıldız denizi”nin ne olması sorusu ortaya çıkıyor ki, bu da “Hüsrev ve Şirin”de açıklanmaktadır. Nizami aynı, yani yedinci kattaki menzilin betiminde Peygamberin “Banat Na’ş’ın rahim suları”ndan geçmesini dile getirerek şöyle söyler. “Rahmini sarıdı bu dört karının. Kurtardı heyzinden Na’ş kızlarının” (5, s.357). Bu “dört karı” “Dünya anaları” gibi gösterilir (6,s.340)² Böylece miracnamelerde Kudüs yolunun sonundaki “yedi yıldız denizi”nin Dünya–Kadın–Ana misali olan Arş Banat Na’ş – Büyük Ayı burcu (Arapça Arş Banat Na’ş; Farsça Haft Öreng; lat. Ursa Parrhasis; Septentrio Major) olması belli olur.

Banat Na’ş’ın Tahtı Kur’an kosmologiyasındaki su üzerindeki “Kürsi” anlamı ile eşleşmektedir. Hadislere ve tefsirlere göre su üzerinde küleklerin tuttuğu (al-Kisai. Al-Balhi) veya 70 000 kanatlı Yılanla sarınan (Kaab al-Ahbar) Kürsi Dünyanın misali olan muhteşem bargah gibi takdim edilir (7,s.14-16). Miracnameler’de de Dünya azman yılanla çevrelenmiş veya sarılmış yılan şeklindeki muhit – okyanus gibi gösterilir (1,s.189). Arap kaynakları Banat Na’ş’ın Tahtı’nı dünyanın sonuncu yedinci iklimi olan ve Şimal küleklerinin kaynağı sayılan Carbi’de (Süryani dilinde garbayo – “küzey” ve aynı zamanda “batı” anlamlarına gelmektedir) yerleştirmişler (8,s.204,227). Eski Ön Asya’da kuraklıktan sonra hayat verici yağmurlar getiren bu burca sitayiş etmişler. Yağmurlarla, özellikle Nil’in taşmasıyla ilişkilendirilen Mısır ilâhesi İside’ni (İset - Taht) da bu burç, yani Benat Na’ş’ın Tahtı ile eşleştirebiliriz (9,s.218-219). Ana simgesi olan İside’nin remzi gözyaşındır. Nil onun gözyaşlarından taşıyordu. Farsdilli şiirde Haft Öreng de gözyaşı ile kıyaslanmaktadır. (10,s.450) İside ölüp dirilen Osiris’e, Banat Na’ş’sa Temmuz’a³ ağılıyordu. Kırmızı renkli yıldız Şi’ra’nı (Sirius)⁴ sembolize eden Temmuz bahar faslında doğanın çiçeklenmesiyle gök yüzünden çekilir – “ölür”, yayın sonunda Banat Na’ş’la beraber zuhur ediyor – “dirilirdi”, bununla da yağmurlar başlıyor, tabiat canlanıyordu. İnsanlar

² Bu beytin dipnotlarında “dörd karı” dörd ünsürle (od, su, hava, toprak) alakalandırılır (5,s.396.g.144), başka bir yerde ise “Dünya analarının, yani Yer’in rahimi” tebliği verilir (6,s.340).

³ Arş Banat Na’ş (“cenaze arabası”) Osiris veya Temmuz misteriyalarında defin merasiminin taklidini yapıyordu. Biruni Büyük Ayı burcunun kuyruğundaki “Na’ş kızları” adlanan üç yıldız – “ağlayanlar”, burcun dördül hissesini (Na’ş)– “tabut” (“tezkere”) adlandırır (11,s.72).

⁴ XVIII. yy.’da da Bessel tarafından sübuta yetirilmiştir ki, Sirius’un önce peyki olmuş, onun al kırmızı rengi Sirusa da geçmiştir. İkinci yıldız söner göze görünmez olmuştur.

“Temmuz’un ölmesine” matem tutuyor, oruç tutardılar.¹ “Temmuz’un dirilmesi” günüyse büyük bayram sayılırdı. Banat Na’ş burcunun yıldızlarının düzümü damla, kepçe (çömçe), bade, avuç, torba, körük, kement, araba, gemi, taht vs benzetilerek Banat Na’ş kültünün ayrılmaz niteliğini – sıfatlarını şekillendirmiş ve bu sıfatlar Orta çağ şairlerinin çeşitli poetik mecaz ve imajlarına dönüşmüştür. “Na’ş” sözü hem “diriltme”, hem de “cenaze” manasını verilmektedir. Bu burcun ana rahimi, rüşeym ve tohuma şekilce benzerliği ve doğum, ölümle bağlılığı onun Ana – Dünya (mikrokosm-makrokosm) timsali ve Ruhlar alemi gibi sabitleşmesine ve bir yerde zuhur ettikleri Sirius yıldızı ile muhteşem kozmogonik çiftlik yaratmasına neden olmuştur (9,s.218-236;19).

Türk divan edebiyatında Banat Na’ş adeta onun sıfatı olan Felek gibi kullanılıştır.² Hayali Bey der: “Sen turalım, felek, yedi başlı ejder ol” (12,s.434:G264/12-5). Nef’i, Naili, Şeyh Galib Feleği “derya-yi muhit” adlandırmakta, ona “meleklerin mekanı”, “yedi kat ülke”, “kerem denizi”, “yıldızlarla bir derya”, “bezekli elbise”, “ayine-dar” vs. gibi mazmunlar yüklemektedirler. Ahmet Paşa Feleği “Güneşi dünyaya getiren bir ana rahmi” olarak göstermektedir. Başka bir şiirindeyse “yedi kat gökyüzü”nü “yedi saffak kadın”a benzeterek onun “kan içen” niteliğiyle tanımlamaktadır (13,s.20-26). Dünya dayanandan, görünür, hamile kadına ve defin arabasına benzetilen bu burç her gün kanlı şafakta doğulan ve her gün aynı kanlı sulara gark olan Güneşin annesi – Göklerin simgesi olmuş, sonsuz hayat devriyelerini belirtmiştir. Naili, Nef’i, Ahmet Paşa’nın şiirlerinde “feleğin devamlı dönmeleri”ni, “Zühre eline mızrap alınca feleğin (“Arus-i heft-felek”) raks etmesi”ni vasıflandırıyorlar (13,s.21,24,26). Bu motif Hakani’de Banat Na’ş’a ait olunarak “Zühre’nin Na’ş’ın (burcun) başının üstünden Na’ş’ın kızlarını (burcun kuyruğu) raksa çekmesi” gibi verilir ki (15,s.23), bu da buta şeklinde olan bu burcun “Felek çarkı”ndaki (krş: Yahudi geleneğindeki Asya³ ; Çin geleneğindeki İn-Yan) çevrilmelerini göstermektedir (15,s.23; 9,s.222). “Tabaktaki buta”nın dönüşmeleri, yani Feleğin dönüşü dünyaların değişmesini, ruhun metamorfozlarını, çevrilmelerini gösteriyor. Mevlana’nın söylediği gibi dediği üzere: Bunu bil ki, o alemde bu aleme böyle

¹ Sirius’un helezon çevirerek, sarmal hareket etmesinin ruhun seyri gibi anılması (mükayise et: lat. spiralis – *heleson, spiral*; srritus – *ruh*) ve bu helisel hareketin (Arap.“arraca”) muhtemelen aynı kökten olan mirac ve üruc ile ilgilidir , “kabe kavseyn” gibi (bak: Necm suresi). Beruni Seroş adlı meleğin meleklerin en güçlüsü olduğunu ve onun Cibril olarak düşünüldüğünü zenn edildiğini zikreder (14,s.230). Bu hakta geniş bak:

² Bundan dolayı a göre Türk divan şiirlerinde Heft Övrenge ve Banat Na’ş’ın üzerinde çok az durulan kozmik unsurlar olması fikri yaranmıştır (13,s.34)

³ Bu işareti de İncil’de As – Büyük Ayı bürcü ile ilgilendirir (9,bl.219)

tersine eks eden nece şeyler vardır. Tanrı bir halden bir hala dönderme esnasında her şeyi zıddı ile çıkararak seni halden hala dönderir, durur (16,s.119).

Böylece, Banat Na'ş bir soyutlama – mücerret ideanın tecessümü olmakla tasavvufi anlama gelir ve miracla ilişkilendirir. “İskender-name”de ve “Yedi güzel”de Nizami Peygamberin “yedi yıldız denizi”nde yıkanarak (4,s.42) “çevreye düşmesi”ni ve “fana girdap”ında firfir dönerek (“ayakları başımın yerindeydi”) “varlığının ve vaktin çevrisinden çıkması”nı yazıyor (4,s.43; 17,s.23-24; 1,s.178) “Hüsrev ve Şirin”de Peygamberin girdabına düştüğü “yedi yıldız denizi” önce kaydettiğimiz gibi, “Banat Na'ş’ın rahimi”ne uygun düşüyor. Nizami aynı menzilin betiminde Peygamberin “Banat Na'ş’ın rahim suları”ndan geçmesini söyler (5,s.357). Şirvan şairleri Hakani ve Nizami’nin şiirlerinde Banat Na'ş’a çok önem verildiği dikkati çekmektedir. Hakani Na'ş kızlarını “Senuber şulesi saçan bade” ye, “güzeller elinde nar gülü”ne, “çeşmeli lalezara dönmüş İreme” benzetir. (18,s.190.201) O, Şirvanşah Ahsitan’ı “Kaviyan yıldızı”na, Şirvanşah’ın zevcesini (meleyke) kutsal Asya’ya⁴, “Rabiye-yi Banat Na'ş’a benzetiyor (15,s.50,292), oruç tutmakta onu Rabiya’dan ile kıyaslayarak tercih ediyor (15,s.122). Burada Hakani Banat Na'ş’a ve onun yıldızı Sirius’a işaret ediyor ve onların bir yerde zuhur ettikleri yay gündönümünün eski takvime göre oruçluğa (Ramazan – “gün kızdıran” vakit) düşmesini gösteriyor.⁵ Onun Ahsitan’a ithaf ettiği şiirlerinin 20-den çoğu şafağın övgüsüyle başlamakta, Şafak “Felek yıldızının” zuhuruyla çeşmeli bir lalezara dönen İreme benzetilmektedir (18,s.201). Biruni şafağın en kısa mesafede yere yaklaşmasını Cemşid’in tahta çıkması sayılan Nevruzla ilişkilendiriyor ve önceler bu bayramın Güneşin en yüksek noktada durduğu vakit - yay gün dönümünde geçirilmesini zikredir (14,s.226-227). Kafkasya’da eskiden hükümdarların Yılbaşında tahta çıkmak ayini (9,s.227) de Arş Banat Na'ş’ın “Kaviyan yıldızı” – Sirius ile beraber zuhur ettiği zamana çok önem verilmesini bildirir. Hakani’nin Şirvanşah Ahsitan’a yazdığı övgüsünde bu zamanın miracla ilgili olmasını görürüz⁶. “Hem Allah’a, hem kurbanı, hem Fitre akşamına. Hem Meryem’in orucuna, hem heykel bayramına” (18,s.244) yemin eden Hakani “muhteşem bayrağın yükseldiği vakit ağızdan çıkan ahlardan halka halka kalkarak Yedi bağı yıldızının ayaklarından geçmesi”ni söylüyor (18,s.s.32).

Hakani Ahsitan’ın “Feleğin çarkı”ndan meşale alarak “Banat Na'ş’ın merdiveni”ni koymasını, alev ve tüstü içerisinde “al hırkada” Banat Na'ş’ın

⁴ “kutsal Asiya” yine de Banat Na'ş’a, İncil’de As – Büyük Ayı burcına işaretettir. Asiya ilk sufi kadının ismi gibi de zikredilir.

⁵ Bak: dipnot 5

⁶ “Sirius yılı” takvimi, oruçluk ayini ve Kadir gecesi hususunda bkz: 20, s.163-179; 21,s.165-175

Arş'ına kalkmasını betimlemektedir (15,s.272). Burada eski yılbaşı ayınının betimi söz konusu değil, aynı zamanda Hakani'nin tasvirinde Ahsitan'ın "Banat Na's'ın Arş'ına kalkması" Hz. Peygamberin miracini taklit niteliğindedir⁷ Görüldüğü üzere Hakani Ahsitan'ın Bakı'daki Kız kalesinin yanar tacına çıkmasını kastetmektedir ve bu tasvir Büyük Ayı burcunun yıldızları şeklinde olan Kız Kalesinin Banat Ha's'ın Tahtının simgesi olmasını kanaatini uyandırmaktadır (22,s.36-45). Kız kalesinin eski zamanlar suyun içinde olması da onun "su içerisindeki Kürsi" imajını tamamlıyor. "Her şeyi sudan yaradan" Tanrının halk ettiği Kürsi Tanrının tecellisi gibi kavrama bilir ve o'nun "gökleri ve yeri içine alan" Kürsisi (2:255) Peygamber için mazher olur. Bazen Kürsü Arştan kenarda gösterilerek (2.s.300) Allah'ın kudret ve saltanat mülkü manalarında yorumlanır (H.Başrı, Çantay), ya onun aksi gibi verilir. İbn Mace' "Gökler Kürcü boşluğundadır. Kürsü de Arş'ın önündedir", - deyir (23). Münebbih, Farabi Kürside Heykel'in – Allah'ın bargahının yerleşmesini zikretmektedirler (7,s.26). Arif'in ve Laleli-ll'in miracnamelerindeki tasvirlerden Kürsü ve Arş arasında su veya denizin yerleşmesi belirtilmektedir. Laleli-ll'de Peygamber bu deryanın od olmasını görür ve sordukta Cibril ona bu odun, göklere yol bulmasını diye Arş'ın yüzüne perde olmasını bildiriyor (2,s.283-284,300-301). Arif'in ve Laleli-ll'in miracnamelerinde İnci içinde deniz de gösterilir. Arif'e göre bu denizler yetmiş bin, Laleli-ll'de – bir tanedir, Sidre'nin yanında, içinde de su yerine nur vardır (2,s.283). Bu "Nur denizi"ni miraciyelerde yer alan "Ars'in kandilleri" (2,s.299) ve Kur'an-i Kerim'in "Nur" suresindeki "içinde inciye benzer yıldız bulunan kandil" ile ilgilendirebiliriz. "Bir oyma hücre içinde olan bu kandil mübarek ağaçtan ışık verir". Onun ışığı "göklerin ve yerin nûrunun misalidir". "Allah göklerin ve yerin Nur'udur" (24:35). Suhraverdi de "Heyakil eh-Nur" eserinde sonuncu "Yedinci Heykel"nin tasvirinde "Meleket çıraklarının zavallıların necatı için nazil olması"ni yazıyor (24,s.41). "Barzah", "Yedi yıldız denizi", "İnci denizi", "Od denizi" – Arş Banat Na's'la bağlı olarak sufi yolunun menzillerini gösteriyor.⁸

Hakani, Nizami, Mevlana, Nesimi, Fuzuli'nin vs şair ve düşünürlerin eserlerinde tasavvuf felsefesine iletilen ve senteze uğrayan bu eski kosmologiyanın

⁷ Nizamı Gencevi "Yedi güzel" mesnevisinde aynile Peygamberin "kemendi merdiveni"ni çevirerek "Ars'ın ayaklarından yukarı kalkmasını tasvir ediyor (3,s.8)." Merdiven koymak" motifini diğer mirac-namelerde de yer alır. Hâdis (İbn Kâsir. Tefsir. Beyrut. 1987. I. s.74) və Qur'an surələrində (Ən'am.36. Tur.38) Məhəmməd Peyğəmbərin digər peyğəmbərlər kimi, pillələrlə ("mə'aric") Allah-Təalanın dərğahına qalxması göstərilir (29,s.329).

⁸ Nizamının "Heft Peykar" eserinin ve ona yazılmış neziyelerin – "Heft Ahtar", "Heft Örehg", "Heft Manzar", "Heft Haykal" ve b "Ruhlar alemi", "Dünyanın nakışı" sayılan "Yedi uıldız" burcu Arş Banat Na's'a ithaf olunmasını ihtimal etmek olur.

izlerini görmek olur. Doğu şiirinde Allah'a olan Tanrısal sevginin aracı, aşıkı Hakka ulaştırın "aşk deryası" anlamı bu tasavvurların poetik ifadesi olarak tüm mevcudatın birliği ideasını taşımakta ve Orta çağ divan şairlerinin esas mevzu ve motiflerini teşkil etmektedir. Bir şiirinde "aşkın derya-i Leyli'nin batırdığı kayık" olduğunu söyleyen Hayali Bey diğer şiirinde "şarap badesi"ni "batan kayık"a benzeterek "kan denizi – şafak" ve onda gark olan "Ay - kayık" mecazlarını yaradır (12,s.314,490). Şair dalgıcı örnek getirerek Hakk'a çatmak için deryaya ser-nigun olmağı tavsiye ediyor:

Ser-füru kıl zat-ı Hak fikrinde kim gavvası gör
Olmayınca ser-nigun deryaya olmaz aşına. (12,s.187)

Genellikle "aşk deryasına gark olmak" denilirken sufilerin miracı olarak arifin kemale çatması kastediliyor. "Dürr bulur kim ki, ol deryayıdır," – deyen ve "sahip-i taht-ü taç" adlandırdığı gözelin yüzünü miraca benzeten Nesimi deyir:

"Sıbgatu-l-lah va men ahsanu" Hakk'dan yüzüne,
Abidun gözlerine sıbgeyi-sübhan dediler. (25,s. 667)

Kur'an ayetinden götürülmüş "sıbgatullah" (2:37) geleneksel olarak "Allah'ın boyası" anlamını taşıdığı belirtiliyor ve H.Araslı beyti "Allah senin yüzüne, müminler ise gözlerine Allah'ın boyası dediler", - gibi açıklamıştır "Cennetin verdi yüzün gülzarıdır", - diyen şairin beyti için bu açıklama bir mecaz olarak makbul sayılabilir. Ancak Arapça "sabaga" sözü "gark olmak", "batmak" anlamında olduğundan⁹ bu ifade "Allah'ın nuruna gark olma" kavramına uygun gelerek tasavvufi "fena fillah" deyimini ile eşleşiyor. Ama mecazi anlamda "canını, kanını vermek"le "ben"ini gayb eden aşıkta ilahî ruhtan başka bir şey kalmıyor. Bir hedisi-kudsîde Muhammed Peygamber'e hitaben denilir: "Kim beni seviyorsa, onu öldürürüm ve kimi öldürürümse, ona kanının hakkını veririm. Ben kendim onun kanının hakkıyım." (26,s.27-30; 27,s.346) Bu hakka ulaşmış salikin fana olmasını belirterek "ölümden önce ölmek" anlamına geliyor. Felsefi-mitoloji açıdan da toprak, ruhlar kurban kanına muhtaç olur. Abdülbaki Arifin miracname'sinde Cibril Hz. Muhammed'e rast olan tavus gibi süslü Kadının Dünya olmasını anlatır ve "Hem şu avret kim sana uzatdı el. Niçelerün kanına boyadı el," – der. (2,s.232). Nesimi Peygamber'in miracında ona rast olan Kadın – Dünya hususunda dedikleri

⁹ Aslında Arapça "sabaga" sözünün "boyamak" anlamı "haç suyuna gark etme"den alınmıştır (bu ayın ruhun seyirinin naturalist tasviridir), soyut nitelikli islami düşüncede ise "İlahi nura gark olma" deyimini makbuldur.

de bu manaya gelmektedir: “Yohdur vefası dünyanın, aldanma onun adına, Renginden oldu münfail, her kim boyandı adına” (25,s.375) Dünyanın ebediliği için ölüm ve olumun/doğumun, ruhun çevrilmelerinin kaçılmazlığı ideasını taşıyan bu motif ister mitolojide, ister dini-felsefi görüşlerde temel konu olmuştur. Eskilerde yılbaşında kesilen kurbanlar da bunu sembolize ederdi. Nuh’un gemisinin burnunda eski Mısır tasvirine göre öküz kellesi ile kapanmış küp (testi) de kurban kanını temsil etmektedir. Onun Tanrı yolunda kestiği kurbanlar tufandan kurtulması için teminat – öndelik vermiştir. Müminin miracı da ölümle aynı olmakla onun ihlasıdır, çektiği meşakkatler onun “şakk olunmuş” –yarılmış gönlünün yaralarıdır, verdiyi kurban “kan sızan” ciğeridir. Küçük Asya ve Ön Asya’daki kùltlerde insanlar ölüp-dirilen Temmuz’u (Adonisi) taklit ederek bedenlerini kesmekle kanlarını Dünyayı tecessüm ettiren ilahelerin ayakları altına akıdır, bu imitasyonlarla tabiatın canlanmasına, kanı hopurmuş toprağın çiçeklenmesi için öndelik yarattıklarına inanırdılar. Babil’de, Suriye’de baharda akan çaylar dağlardaki kırmızı okranın (aşıboyası) rengine boyananda bunun Temmuz’un kanı olduğu derlerdi (28,s.198).

Şiirlerinde dünyanın yaratışıyla ilgili rivayetlere yer veren Fuzuli de yazın gelmesini, “nebabet aleminin” dirilmesini “açılmış şükufe gülü”ne benzettiği “Mesih-i vakit İsa” ile bağlıyor, ama “sevgilisinin can bahşliğini” (ruh bağışlamasını) tercih ederek onun “her deminde (nefesinde) min Mesihani diriltmesini” söylüyor (29,s.245-248). Didiklerimizle ilgili, sevgilinin yüzünü “mirac”a, aynı zamanda “sıbgatu-l-lah”a benzeten ve “Cennetin verdi yüzün gülzarıdır”, – diyen Nesimi’nin şiirinin taşıdığı balgamda Fuzuli’nin beytine nazar salak:

Gül-ı ruhsarına karşı gözümden kanlı akar su,
Hebibim, fesi-i güldür bu, akar sular bulanmaz mi? (34,s.308)

Şair burada iki kat mecaz yaratır: “Yüzün gülzarı” için akan “kanlı sular” dünyanın gülzarı – “fesi-i gül” için akan bulanık (okrayla allanmış) çaylara benzetilir ve diğer taraftan, aşkın “kanlı gözyaşları” sevgilinin “gül-ı ruhsarı”nın yankısı /aksi/ gibi gösterilir. Burada gözyaşları da hem aşkın kan ağlayan kalbinin yansıması, hem de sevgilisinin “verd-i cennet” olan yüzünün aksi kastediliyor. Bununla tecellinin tecellisi, yani aşkın Muhammed Peygamberin görünüşü – mazheriyle tecelli etmesi, Hz. Muhammed’in nuruyla kemale yetmesi belirtiliyor.¹⁰

¹⁰ Beyte verdiğimiz açıklama İbn el-Arabi’nin bazılarının peygamberlerin tecellilerinde tecelli etmeleri hakda didikleri de tasdik edir. İbn al-Arabi Hz.Muhammed’in görünüşünün (mazher)

Hız. Muhammed'in nuru sevgilinin Tanrı'yı yansıyan "ayna yüzü"nde aranıyor.¹¹ Bunu Fuzuli'nin Peygambere övgüsü olan şiirinin "Ey gül-i bağ-i rüsul bir taze gülşendir kapun" (35,s.50), – dizeleri de onaylamaktadır. Fuzuli'nin aşk deryasına gark olan aşıkı gülün kızarması için kendini tıkana çırpan "şeyda bülbül" veya Siyavuş gibi, Nesimi'nin beyti ile desek, sevgilisinin "gülzar" yüzünde, sübhan gözünde "sıbgatu-l-lah" olur. Görüldüğü üzere, Nesimi ve Fuzuli'nin beyitleri bir birini tamamlıyor. "Sıbgatu-l-lah va man ahsanu Hakk'tan yüzüne, Abidun gözlerine sıbge-yi sübhan dediler," – söyleyen Nesimi de sevgilinin yüzünü Hakk'ın, gözyaşlarını – müminlerin ("abidun") tecelli ettiği yer gibi kaydeder gösterir. Hız. Muhammed'in nuruyla¹² acılan "gül-i gülzar" aşıkın Hakk'ı idrak ederek marifet aşamasına eriştiğinin belirtisidir. Peygamberi taklitle mirac etmek için tavsiye olunan "Ruhlar denizi konusunda poema"da¹³ ariflik aşamasına erişen salık yedinci menzilde "denize akan çay"da yıkanarak "Nur denizi"nde (Muhammed'in nuru) gark olur, Peygamberin himayesi ile ilahi bilgiler elde eder ve "onun rengi nurla ışıklanır" (1,s.184,186,188). Mevlana'da bu "denize akan çay" cennetteki Kevser ırmağına ("Kevser suyu") uygun düşüyor:

Kimi Kevser'den benzi kızarmış görseñ, onunla düş, kalk.
Onun huyuyla huyulan, çünkü o Muhammed huyuyla huyulanmıştır.
Bele yan de Tanrı için sevenlerden sayıl
Çünkü Ahmed'in ağacında biten alma ondadır. (33)

Burada "Ahmed'in ağacında biten alma" deyimi de "hakikat ve marifet meyvesinin derme merhalesi"ne işaretler. Fuzuli'nin başka bir beyti "açılmış gül" ve "Ahmed'in ağacında biten alma" arasında alaka yaradır:

Çak olub bulmuş sefa badi-seherden sanasan,
Baddır Cibril ü kalbi-Ahmed-i Muhtar gül (35,s.60)

veliye ayan olmasını ve velinin Peygamberin mezherindeki ruhun ona eta etdiyi ilahi bilikleri almasını söyler. (30,s.368-370).

¹¹ İbn al-Arabi gösterir ki, eğer Dünya Mütlek Varlığın kölgesidirse, Kamil insan onun nurunu kölgesiz keçiren aynadır (31,s.91).

¹² Bu ifade "piri-Muhammed", "hakikatı-Muhammed", "piri-Ahmed" ve c. şekillerde işlenir. S.Şihyeva Nesimi şiirinde "piri-Muhammed"ın "varlığın ilk nuru, son zühuru", "ilkin gövher" manasında verilmesini, ve bu nurun öz vücüdünde varlığına inanım ona "enelhakk" demeye esas vermesini gösterir (32,s.342-343).

¹³ Eserin XVI-XVII eslerde yaşamış meşhur malay sufisi Hemze Fansuriye ve ya onun meslekdaşlarından birine mahsus olması tahmin edilir.

Seher rüzgarı gülün bağırnı yarıp çak etmiştir. Sanki bu rüzgar Cibril, gül ise kalb-i Ahmed-i Muhtardır. A. Gasimova bu beyti açıklayarak burada Kur'an-i Kerimin "İnşirah" suresine (94:1) işaret olduğunu kaydetmiş, gülün bağırnın açılmasını Muhammed Peygamberin sinisinin yarılması, Hakk'ı bilmek ve hikmet deryası etmek için onun köksünün açılıp genişlendirilmesiyle kıyaslandırmıştır (29,s.272).

Divan edebiyatında tasavvufi olarak gönül (kalb) Allah'ın tecelli ettiği bir yer olarak sonsuz umman, kainat ("kevn ü mekan"), bargah, aşk deryası, ilham denizi (şiirin setirleri dalgalara benzetilir) gibi düşünülür. Aşıkın gönlünü tuzlu denize benzeten Hayali Bey şöyle der:

Ruzigar etdi bela mevcini çeşmimde ayan,
Acılıklar çeker ol kimse ki, derya-yı dil olur. (G213/2-2)

Şair "rüzgarın utturduğu acı¹⁴ dalga gözyaşı ile çıkar", – deyerek gönlünü deryaya dönüştüren aşıkın acılıklar çekmesini vurgulamaktadır. Gözyaşı genelde tuzlu denizle aynılaştırılır (12,s.344). Gazi Bürhaneddin de göz yaşlarını denize benzetererek aşıkın "gözlerini denize gemi etmesi" gibi mecaz yaratır (36,s.324). Hayali Bey'in beyti de bu tasavvufi anlama gelir:

Değil içindeki merdüm bu çeşm-i giryanın
Hayal-i halidir ucar gözünde cananın. G237/2-1

Cemal Kurnaz göz karasının kan ağlamaktan yaraya dönmüş bebeye, gönül yarasına, Leylinin hayalı için hazırlanmış kara eve benzetilmesi gibi mecazları kaydedir (12,s.374-375).¹⁵ Hayali Bey bir başka şiirinde bu fikri farklı şekilde ifade ederek belirtiyor ki, aşıkın gönlü acı aşk deryası olmasaydı, onun böğründe kemiklerinden dalgalar nakış olunmazdı (12,s.344).

Üstühandan mevcler olmazdı pehlüm üzre nakş
Bu dil-i pür-şür-ü pür-şevk olmasa derya-yi aşk G234/17-2

Takatini gayb ederek zayıflamış aşıkın böğründeki kemikler hem acısından boğulduğu deryanın dalgaları, hem de dalgıç tekin baş vurduğu bu dalgaların nakışı

¹⁴ "bela" hem "udmag", hem de "derd,acı" manasını verir.

¹⁵ Poetik obrazın şekillenmesine misal gibi, arapların Sirius - Şi'ranı göz gibi tescvüt etmeleri ve bu yıldızın sönmesini "Şi'ra o kadar ağladı ki, gözü yara oldu" deye anımsamalarını kaydetmek olur (22,38).

gibi kastedilmektedir. Aşkın bedenindeki dalgaların “nakş”ı tasavvufi anlam taşıyarak onun hayalen gönül deryasında tecelli etmesine işaretler. Suhraverdi ruhun Küds alemine üruc ederken “nakışlı bir şeyin karşısında nakış yansıtan ayna gibi gaybı bilgileri alması”nı söylüyor (37,s.39). Nakşın aşkın böğründe olmasında da Hz. Peygamberin hadisinden “Tanrının Dünyaya misal gibi yarattığı Kadının Adem’in böğründen çıkması” fikrinden etkilenme gözükmektedir. Şair şiirlerinde “dil-i pür-şür ü pür-şevk” olan aşk deryasını, bu deryanın “bela mevcleri”ni karşısı alınmaz bir felaket gibi verir ve bu felaket Kadın-Dünya-Ruzigar ile, onun nakşıyla ilgilendirilir. “Ben ol fulk-i-muhelif ruzigarem, Ki gark etdi beni derya-yi Leyli”, - diye o, kendisinin de bu kadere can atmasını bildirir (12,s.314). Burada aşkın rüzgara, geminin ters yönden esen rüzgara karşı acizliği karşısı alınmazdır. “Muhelif rüzgar” hayata karşı, yani Batıdan Doğuya devran eden çark-i felektir.¹⁶ “Felaket”, “fulk” (*gemi, kayık*), “felek” sözlerinin aynı kökten gelmesi de fikri onaylamakta ve bu sembolikanın eskiden şekillenmesini ortaya koymaktadır. Şiirlerde fulk misaline çok önem verilir.

Firdövsî “Peygamberin vasfı”nda Tanrının iti rüzgarla dalgaları coşturarak Dünyayı derya gibi yaratmasını ve yetmiş geminin yelken açmasını tasvir ettikten sonra bir sinesi bezekli gemiden söz açır (38,s.19). Firdövsî “sinesi bezekli” derken bu süsü “horozun gözü gibi” diye anlatır. Burada yine eski bayram (id)– Nevruzda beraber zuhur eden Banat Na’ş ve koynundaki çocuğu - kırmızı yıldız Sirius tasvir olunur. Hayali Beyin beytinde de bu eski kosmologiyanın izlerini buluruz:

Gözün merdimleri hun-i cigerden allar geymiş
Vüsâlin idinün seyranın eyler iki merdümdür¹⁷ (G164/83-3)

Yay kuraklığından sonra küleklerin annesi denilen Büyük Ayı burcunun gökte görünmesi tufan ve yağmurların nişanesi sayılırdı.¹⁸ Firdövsî’nin vasıf ettiği

¹⁶ Bunu hem dirilme, hem cenaze anlamını veren Na’ş’ın (Arş Banat Naş burcunun dördül kısmı) sağdan sola, aşağıdan yukarı dönmesi, 6-nın (yer) 9-a (gökler) çevrilmesi gibi sembolize etmek olar.

¹⁷ Burada üç aylık vüsaldan sonra birge zühur eden Banat Na’ş ve eskilerde iki kırmızı yıldız olan Siriusa işare olunur. Siriusun göz gibi, bazan iki göz gibi verilmesi Arap şiirlerinde de yer alır. Ama, meselen, Gahramanın ölümünün obrazlı ifadesi gibi, “Dan yeri kızaranda iki büyüt gözlü yıldızın uzun etekli Ayı yola salması” gibi motifler öz anlamını tapmamıştır (22,s.37). Halbuki, burada “Ayın kuyruk şeklindeki (“zeyl”) etegi” defn merasimi ile ilgilendirilen Büyük ayı burcunun kuyruğudur. Bazan o Siriusa koşulur ve ona “kuyruklu yıldız” deyilir.

¹⁸ Beruni id gecesi yağmurların başlamasından haber veren yıldırımların şakması ve Bagdad ehlinin seherdek yatmayarak çayın sahilindeki çırakbanı seyretmesinden haber verir. Suryani menbesi de Büyük İd gecesi şehir ehlinin çayın sahiline çıraklar düzmesi ve seherdek elde çıraklarla şeheri dövr etmesini tasvir edir.

Bezekli gemi yine de Felekle aynileşen, girdabı ile öteki dünyaya götüren ve Araba ("ay arabası", "cenaze arabası") ve Gemi gibi düşünülen Büyük Ayı burcu – Banat Na'ş'ın Tahtına işaretir. Banat Na'şla aynı olan külekler ilahesi İside da gemiciler için kılavuz, secdegah olmuş, elinde kayıkla tasvir edilmiştir. Geminin sufi yolunda bir vasıta olması "Bahr an-Nisa"da ("Kadın Denizi") eserinde de öne çekilmiştir.¹⁹ Miracın yedi menzilin betimlendiği bu eserde Kadın Denizi İlahi varlığın tecellilerinden olan Ruhun Denizi veya Nefs-i Küll gibi anlaşılır (1.s.174-177). Burada ilahi kovuşmanın aracı gibi "Geline aparan Dügün gemisi" motifi yer alır. Gemicinin arifliyi bu tehlikeli denizde son ve ali amaca eriştiren teminattır. Aynı muhitte yazılmış "Kayık konusunda poema"da ise kayık barzahda – Leylı ve Mecnunun fana olduğu yerde kayalara çırpılarak parçalanır (1,s.205-207). Miracnameler'de de bu denizi geçmeğin ne kadar tehlikeli olması, onu yalnız ariflerin geçce bilmesi, dalgalara gayb olmamak için mahir denizcilerin (Nuh, Alı, Veli) yardımının vacipliyi vurgulanır. Firdövsî de tasvir ettiği geminin yolcularının Nebi ve Veli olmasını vurgulayarak "Muhammed'dir evladı, bir de Ali",²⁰ - der. (19) Bu divan edebiyatında çok yaygın motiftir. Gazi Burhaneddin "fana tufanı"na gark olan aşıkın Nuh'un gemisine iman getirmesini bildirir (29,s.62). Hayali Bey de Tanrıya kovuşan arifi deryada üzen gemiye benzeterek deyir: "Bahr-i zata sefinedir tevhit, Pir-i derya-şünas Nuh'umdur" (12,s.99).

V.V. Bartold İslamî muhitte denize çıkmağın teşvişle karşılanması ve gemide uğurlu üzmenin Allah'ın büyük lütfü gibi değerlendirilmesinde Yakın Doğuda denizde üzmenin negatif anlam taşıyarak ölümü tecessüm ettirmesi faktörünün da önemi olduğunu ihtimal etmektedir (39,s.546-547). "Dalgalarda üzmeğin yalnız ölümlerin nasibi olduğu" fikrine Mevlana'da da rastlıyoruz (40,s.27). Ölmezlik bulan ve Gemicî Urşanabi ile tekçe Şamaş'ın (Güneş) geçce bildiği "ölü sularına" seyahat eden Gilgameş'in öyküsü de bunu ispatlıyor (41,s.69,80,81). Tanrısal hakikati arayan Gilgameş'in deniz seyahatini bu düşüncelerin ve genellikle miracnamelerin, o cümleden İslama kadarki dinlerde üruc tasvirlerinin mitoloji örneği gibi değerlendirebiliriz. Denizin kıyısına çatan Gilgameş bedeninin güzelliğini almış ve ciltleri eğninden çıkararak denize akıdır, denizde yıkanır, yeni elbise giyinir, başına yeni sargı bağlıyor, pak ve güzel oluyor. Bundan sonra o, "yedi müdrük tarafından kurulan" duvarla kuşatılmış şehre yollanır.

¹⁹ Malay edebiyatında sufi yolunun bulunmasına (marifet) ithaf olunmuş bu eser XVI-XVII esrlerde yaşamış meşhur malay sufisi Hemze Fansuriye ve ya onun meslekdaşlarından birine mahsus olması tahmin edilir (1,s.175-176).

²⁰ Burda iki yıldız işaret bulmak olur.

Eserlerinde “Peygamberin miracı”nı tasvir eden Nizami Gencevi onun hırkasını²¹ göklere vererek “Yedi yıldız denizinde” yıkanmasını ve Hakk’tan yeni hırka ve ihlas fermanı olarak yıldızlı saraya yollanmasını belirtiyor.

Böylece, Gilgameş’ten yüzü beri tüm ölüp dirilen ve Hakk’ı bulan salıklar “Yedi yıldız” denizine gark olarak, Banat Na’sın tersine fırlanan (Doğudan Batıya) çarkında dönerek onun Arşına ermişler. Akl ve ruhun vahdetini temsil ederek Göklerde yaranmış ve Tahta-l-şuura geçmiş bu karı kosmologiya Beşerin yeraltı Denizi olarak onu gıdalandıran ve ondan gıda alan bir Azman Ana simasını almıştır. H.Nasr her şeyin gerçek sebeplerini bilmeye çalışan, hakikati arayan eski kosmologiyanın İslamla örtüştüğünü belirtmekte ve bütün mevcudatın birliyi ideası açısından onların İslam mistisizmine iletilmesini makbul saymaktadır (42).

Kaynaklar ve Edebiyat

1. V.İ. Braginskiy. Simvolizm sufıyskogo puti v “Poeme o More Jenşin” i motiv svadebnogo korablya – Sufizm v kontekste musulmanskoj kulturi, M.,1989
2. Dr.Metin Akar. Türk edebiyatında manzım Mi’rac-nameler. Ankara. 1987
3. N.Gencevi, Yeddi gözel (çev. M.Rahim). B.,1941
4. Nizami Gencevi. İskender-name, B., 1940
5. Nizami Gencevi. Hosrov ve Şirin (izahlar Memmedaga Sultanovundur) Bakı. Yazıçı. 1982.
6. Nizami Gencevi. Hosrov ve Şirin. (Filoloji tercüme, izahlar ve geydler Hemid Memmedzadenindir). B., 1981
7. V.P. Demidçik. Kosmologiya al-Farabi. //al-Farabi. Nauçnoe tvorçestvo. M., 1975
8. el-Yagubi. Tarih (erebceden tercüme, giriş, şerhler ve geydlerin müellifi: S.E. Süleymanova). //Gaynaglar. Orta esr ereb menbelerinde Azerbaycan tarihine dair materiallar. Bakı, 2005
9. S.A.Suleymanova. Hram Bolşoy Medvedisi v drevnem portu Baku. //Arheologiya i etnografiya Azerbaycana. B.,2005.№1

²¹ агарса «һарага» - корламаг, мяцв етмяк kökü ile bağlı olan “hırge” - суфи хяляти, дярвиш палтары, сındır (farsca «женде пуш») manasını verir

10. Ferheng-e Lugat ve Tebirat-e Mesnevi, gerd averende doktor Seyid Sadeg Gouherbin, celd-e nehom, kitabforuşi-ye Zevvar, 1362 h.
11. Abu Rayhan Beruni. İzbrannie proizvedeniya. T. VI, Taşkent, 1975
12. prof. Dr.Cemal Kurnaz. Hayali Bey Divanının tahlili. İstanbul. 1996
13. Mümtaz. Caran. Kozmik unsurlar ve bu unsurları kullanış tarzlarının karşılaştırılması. ELAZIĞ – 2003
14. Abu Rayhan Beruni. Pamyatniki minuvşih pokoleniy. T.I. Taşkent, 1975
15. Divani Hagani Şervani. Ba muggedmeyi Bediozzaman Foruzanfer. Tehran. 1375
16. Movlana. Mesnevi. II c. İstambul, 1990
17. N.Gencevi, Yeddi gözel (filoloji tercüme, izahlar ve geydler R.Eliyevindir), B., 1983
18. Hakani. Seçilmiş eserleri. B.,1987
19. S.A. Süleymanova. Sirius – Şi'ra İslamda ve Kavkaz ve Asiya halklarının inanclarında. //Elmi araşdırmalar. B.,2004, VII burahılış. №2-4
20. S.A. Suleymanova. Drevniy obryad posta i kult Severnoy zvezdi. //İzvestiya NANA, 2005, №5-6
21. S.A. Suleymanova. Motiv vozneseniya v Korane i proizvedeniyah vostoçnih msliteley i poetov. //Şerg filologiyası meseleleriş B.,2005 s.161-197
22. Sevda Suleymanova. Deviçya başnya i kult Velikoy bogini Devı-Materi Banat Na`ş.//Azerbaydjan v mire. 2006. №3(5).
23. gavsulazam.blogcu.com Gavsulazam Abdulkadir-I Geylani. Kürsi-Arş-Mukarreb Melekler-Rızıklar ve Tevekkül
24. Şihebuddin Yehya Sühreverdi. «İşig heykelleri» (terc. Z.Memmedovundur). B., 1989
25. Nesimi. Seçilmiş eserleri. Azerneşr. 1973
26. Djavad Nurbahş. Taverna sredi ruin. Sufizm. M., 1992, str.27-30
27. S.A. Süleymanova. Gorgud ve Georgi (Circis) obrazlarında ölmezlik motifleri. //Beynelhalg konfransın tezisleri. "Ortag türk keçmişinden ortag türk geleceğine". Bakı, 2005 s. 349-352

28. İ.B. Teylor. Pervobitnaya kultura. M.,1989.
29. Aide Kasimova. HIV-HVI esrler Azerbaycan edebiyatı ve Kur'an gisseleri. B.,1998
30. Kadir Seferov. İslam düşüncesinde ve İbn Arabi'de nübüvvet ve velayet. Elmi araştırmalar. VII Burahiliř. B.,2004. N3-4. /Muhyiddin ibn al-Arabi. Al-Futahat al-Mekkiye. C.II,s.357-358/
31. A.D. Knış. Mirovoztrenie İbn Arabi. K istorii sufiyskih uğeniy. – Religii mira. M.,1984, str.89).
32. Seadet şihiyeva. Hürufilik ve irfani görüşlerin mükayiseli tedgigi (Nesimi şiiri esasında). Elmi araştırmalar. VI Burahiliř. B.,2004. N1-2
33. Prof.dr.Hayreddin Karaman. “Mesnevi”de Hz. Muhammed (S.A.) Uluslararası Mevlana Bilgi řöleni. Sempozyum. Bildiriler. Ankara. 2000
34. Mumammed Fizuli. Eserleri. I c. B.1958
35. Mumammed Fizuli. Eserleri IVc.B.,1961
36. Gazi Bürhaneddin. Divan. B.,1988
37. şihebuddin Yehya Sühreverdi, İşıg heykelleri. B., 1989
38. Ebulkasim Firdovsi. řahname. B.,1986; řahname-ye Firdousi, celd-e evvel, Bombay, 1989.
39. V.V. Bartold. Koran i more. T.VI, M., 1966
40. Djalaluddin Pumi. Poema o skritom smisle. per.N.Grebneva.
41. Epos o Gilgameře. M.,1961
42. H.Nasr. An Itroduction to Islamic Cosmological Doctrines.Cambridge, Mass., 1964, p.6 H.Nasr. An Itroduction to Islamic Cosmological Doctrines.Cambridge, Mass., 1964, p.6.